

Pomorsko-trgovačka djelatnost ulcinjskih brodova od sredine XVII do kraja XVIII stoljeca

UDK 656.61(497.16)»16/18«(093)

Ulcinj na uzvišici nad morem u sjeverozapadnom dijelu istoimenog mjesta. Srpska država u doba cara Dušana (1331—1355) izlazila je na istočnu obalu Jadrana, ali nije imala ratnu mornaricu. Oslanjala se na svega nekoliko brodova Kotora, Ulcinja i Budve, i na pomoć Dubrovnika. Dušan je 1348. kupio nekoliko galija u Veneciji ali je njegova prerana smrt omela stvaranje flote srpske države.¹

U antičko doba javlja se pod imenom Kolhinium, kasnije Olcinium. Naseljen Ilirima, 168 dolazi pod vlast Rimljana. U srednjem vijeku priznaje vlast Bizanta, a ušavši u XI st., u sastav Zete, dolazi 1183. pod Nemanjiće. U XIV st., Ulcinj je najprije povremena, a od 1396. stalna prijestolnica Balšića. Grad ima svoj statut i kovnicu te jaku trgovačku flotu i u njemu su se u znatnoj mjeri razvili obrt, trgovina i ribarstvo. Godine 1426. zauzeli su ga Mlečani, a 1571. Turci. U to je vrijeme Eulğ-Ali (Uluğ-Ali-M. H.), turski potkralj Alžira, naselio u Ulcinj 400 svojih gusara. Otada je Ulcinj jako trgovačko i gusarsko uporište Turskog carstva.²

Jadranskim morem su krstarili Ulcinjani koji su stizali čak do talijanske obale i otuda se vraćali s bogatim plijenom. Venecija je odlučno zahtijevala od Porte da stane na put ulcinjskim gusarima. Turska vlada je u nekoliko navrata ponavljala naređenja o paljenju brodova u Ulcinju. Po naređenju Porte, 1674. spaljeno je deset brodova ulcinjskih gusara, ali se to nije pokazalo mnogo efikasno. Kada je iduće godine u Ulcinj stigao čauš sa sultanovom zapoviješću o paljenju fusta, bio je ubijen. I 1676. godine paljene su gusarske fuste u Ulcinju, ali se s gusarenjem nije prestajalo.³

Napredovanjem izvozne trgovine unapređeno je pomorstvo. Krajem XVII st. u skadarskoj luci Ulcinju bilo je već oko 250 barki i jedrenjaka, a nešto kasnije 4—5.000 pomoraca, među kojima su brodovlasnici bili i lokalne i skadarske age. Pravi uspon Skadra i Ulcinja treba ustanoviti oko 1720. godine, kada se ulcinjske lađe nisu kretale samo po albanskim pristaništima nego po cijelom Jadraniu, pa i šire.⁴

Izvozna trgovina imala je krajem XVII i u prvoj polovini XVIII st. još naglašeniju funkciju. Žitarice, prije svega kukuruz, izvezile su se samo u rodnim godinama, kad bi se Ulcinjani svojim brodovima razmijelili po albanskom primorju. One su se izvezile i u Dalmaciju, Dubrovnik i Kotor, u Veneciju, na Jonska ostrva i u Francusku (Marsej).⁵

Sedamnaesto stoljeće je razdoblje najintenzivnije djelatnosti ulcinjskih gusara: 1624. napadaju Perast, 1638. operiraju duž čitave dalmatinske obale, 1654. stradaju od njih Vis, Korčula i Lastovo, a iduće godine Boka Kotorska i Hvar, 1659. pljačkaju okolinu Zadra, 1660 obalu papinske države i Istru, 1672. okolinu Rijeke i Bakra itd. Venecija preuzima niz protu mjera, ali bez značajnijih rezultata, dok Durovnik daje često ulcinjskim gusarima zaklon, da se ne bi zamjerio Porti. Od sredine XVIII st. mnoge se ulcinjske porodice preorijentiraju na trgovinu. Njihove tartane, tartanele i pulake plove kao trgovački brodovi i preko Gibraltara, dolaze i do Konga, trgujući među ostalim i robovima.⁶

Od 1650. godine Ulcinj je bio značajna tržnica roblja ili tačnije mjesto otkupa. Izgleda da je tu funkciju poprimio od Herceg-Novog, gdje su se sužnji dovodili za otkup tokom cijelog XVI st. U Ulcinj su dovođeni robovi i iz Santa Maure.⁷

Šezdesetih godina XVII st. Ulcinjani su sve više igrali ulogu faktora koji objedinjuje i usmjerava akcije ostalih boraca u jadranskom bazenu.⁸

XVIII stoljeće je donijelo uspon trgovine i mornarice ne samo za pomorce iz Boke nego i za rajsove i kapetane iz Ulcinja.

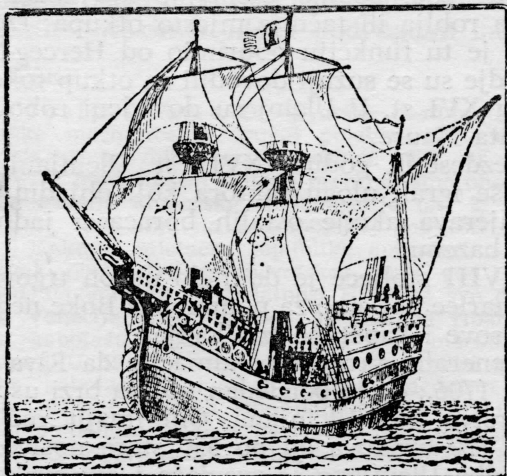
Generalni providur Dalmacije da Riva pisao je 1706., da je očigledan veoma brzi uspon pomorstva kod Ulcinjana. Oni imaju već sigurno 120 brodova od po 350 stara nosivosti. »Plovidba Ulcinjana je sve jača i oni svakoga dana povećavaju svoje brodarstvo po kvantitetu i kvalitetu«.⁹

Mletački konzul u Draču je bilježio: »Poslije prošlog rata Ulcinjani su se umnožili i dospjeli su do nekih tri stotine brodova, od čega je bar sto nosivosti između 1.000 i 2.000 stara, a to su fregadoni, marcilijane, polake, velike tartane; oni žele da prigrabe u svoje ruke sav izvoz iz albanskih luka«. On je računao da u Ulcinju ima oko 4—5.000 pomoraca, dok ih je ranije jedva bilo do hiljadu. Ranije su navodno imali 16—20 barki od po 100—200 stara, a sada imaju 300 brodova, dok je Boka ranije imala 200 a sada navodno samo 20 brodova, jer su Bokeljima sav posao oteli Ulcinjani.¹⁰

Generalni providur Dalmacije je 1709. za bilježio kako su Ulcinjani krajem XVII st. otpočeli trgovačku plovidbu s desetak baraka i samo su malo prevozili sol i žito. Onda su stali razvoziti žito na sve strane i brzo su se obogatili, pa se Ulcinj silno podigao, stanovništvo se uvećalo i ima hiljade mornara u gradu.¹¹

O stanovništvu Ulcinja u prvim godinama turske vlasti nema statističkih podataka. Oni se javljaju tek u dokumentima s početka XVII st. Po njima, Ulcinj je 1614. imao 300 kuća i 800 vojničkih porodica. Među vojnicima je bilo 300 ulufedžija. U vrijeme mletačkog napada na Ulcinj 1696. godine, samo u njegovom predgrađu je živjelo 1.000 stanovnika. Krajem toga stoljeća **Ulcinj je, prema Božuru, imao 6.000 stanovnika.**¹²

Glavni mletački cilj da zauzmu Ulcinj promašen je. Venecija je uložila velika materijalna i financijska sredstva u ovaj poduhvat koji je bijedno završio. Providur Dolfin je kazao: »Ulcinj nije osvojen, ali ako je glavni cilj pokušaja bio da se kazni drskost i smjelost ovih gusara, može se reći da je pokušaj uspio«. Istina, Ulcinj je teško stradao. Utvrđenje je bilo teško oštećeno, kuće srušene, predgrađe srušeno sa zemljom, a okolina grada opljačkana. U pristaništu je zapaljena jedna tartana i galeota i nekoliko barki, ali većina gusarskih brodova na vrijeme se sklonulo iz Ulcinja u Bojanu. Nijedan gusar nije uhvaćen.¹³

Dubrovčani su 1775—6. održavali prijateljske veze sa skadarskim pašom, a ulcinjski kapetani su koristili dobre odnose da bez para popravljaju brodove u Dubrovniku, iako se vlada pribojavala Ulcinjana uopće i naređivala da smiju dolaziti samo u tri mjesta Republike. Senatori su posredovali i za otkup ulcinjskih sužanja.¹⁴

Ulcinjski jedrenjaci plovili su duž albanske obale do Valone do dalmatinskih otoka, zatim Rijeka, Trsta i mnogih drugih većih i manjih pristaništa kako na Jadranu, u Sredozemlju tako i po drugim većim morima i oceanima svijeta. U svim su se dalmatinskim lukama mogli sresti ulcinjski jedrenjaci s teretom drvenog ugljena. Izvozilo se još: maslinovo ulje, suhe kože, neprerađena vuna, duhan, sušena riba, lovorika, ljekovito bilje, stari bakar i drugo.

Veći su ulcinjski jedrenjaci, osim navedenih mora, plovili i Crnim morem. Iz Bojane i albanskih rijeka izvozili su građevno drvo, te

drveni ugljen za Italiju, Maltu, Egipat, Tunis, **Tripolis i druga mjesta i države.**

Trgovina robljem u Africi je do kasno cvjetala. Ulcinjski su pomorci trgovali i robljem koje su dovodili iz afričkih luka. Robovi su im obrađivali zemlju. Tko je imao više robova smatrao se bogatijim i uglednijim. Međutim, u Ulcinju je bilo i slobodnih Arapa, koji su se bavili zamljoradnjom i pomorstvom. Dvojica su bili pomorski kapetani i imali svoje robove. To su bili: Guči Ali-Arapi i Daut Kalija. Arapi nisu imali pravog prezimena, nego su uzimali imena (odnosno prezimena — M. H.) svojih gospodara, kao na primjer, Maksud Arap Bećira Jusuf. Oni koji su bili slobodni nisu se nazivali Arap već Arapi, tako npr., Tahir Arapi.¹⁵

Ulcinjanin Ali-baša doveo je 1770. iz Egipta dvije robinje, a jedna grupa koja se vratila 1775. dovela je sobom i 13 crnih robova i robinja.¹⁶

Nakon što su se ulcinjski gusari bili naselili u Ulcinju i tamo učvrstili, postali su potpuni gospodari grada. Turska vlast u Ulcinju nije značila mnogo. Turski najamnici (ulafadži), koji su čuvali grad, držali su se gusara, od kojih su vjerovatno imali više koristi nego od Porte. Gusari su se bili obogatili pljačkom, pa je sve bogatstvo bilo u njihovim rukama. Priča se da su ulcinjski gusari u ulcinjskoj luci na obali dijelili čaju služeći se veslom kao najmanjom mjerom za dužinu. U jednu riječ, za vrijeme turske vladavine Ulcinj je bio država u državi, ili, bolje, mala gusarska republika. U Ulcinju se održavaju razne legende o nekim gusarskim vođama, kao npr.: Ali Korza, Hadži Alija, Hajdar Visi, Hajdar Karamindžoja, Mustafa Karamindžoja, Lika Ceni, Adem Stavri, Uluž Alija, Husein Rejzi i drugi.¹⁷

Ulcinj je sa svojom trgovačkom flotom bio glavni stup Otomanskog Carstva na Jadranu. Ulcinjski brodovi nisu samo gusarili, **već su, kad je bilo potrebno, služili Porti i kao ratni brodovi.**

Početkom 1765. godine bile su osjetno oživjele piratske akcije Ulcinjana, među kojima su najbezobzirnije bile akcije ulcinjskog reisa Sinana Komine, poznatog gusara, koga su turske vlasti bile stavile izvan zakona, a s njim je surađivao Krsto Kažanegra.¹⁸

U oktobru 1752. postoje teške optužbe protiv Jakupa Ulcinjanina i njegove družine zbog raznih njihovih nasilja, a jedan je od tih što su odnijeli kormila s dva mletačka broda nakrcana kukuruzom. Teret su oduzeli, a brod sekvestrirali.¹⁹

Kad se za skadarskoga vezira proglasio Mehmed Bušatlija, Ulcinj je bio »kao neka mala republika«, nanoseći štete svojim gusarstvom trgovačkim lađama. Izdajom potopio je ulcinjske lađe u Staroj Skeli (Valdanosu), te je Ulcinj priznao njegovu vlast.²⁰

U vremenu mletačko-turskih ratova drugi strani brodovi mogli su ploviti s više nade da

ih neće uznemirivati ulcinjski gusari, inače naročito zauzeti plijenjenjem mletačkih brodova. Računajući s ovim stanjem stvari, dešavalo se, i to često, da brodovi vlasnosti mletačkih podanika plove pod drugim zastavama. Iako su, sigurno, mnogi brodovi svojevolumno, bez ičijeg ovlaštenja, podizali tuđu zastavu, bilo je i takvih koji su promjenu zastave htjeli na neki način legalizirati, kako bi u slučaju susreta sa ulcinjskim gusarima, koji su, računajući na ovu praksu mletačkih podanika, kontrolirali isprave drugih stranih brodova, mogli pružiti dokaz pripadnosti onoj državi čiju zastavu vijū.²¹

Francuski konzul u Veneciji, još uvijek L Blon, 7. XI 1711. javlja francuskom ministru vanjskih poslova da su iz Napulja već upućeni radnici za Rijeku da bi tamo sagradili dva ratna broda od kojih će jedan imati 70 a drugi 80 topova, a zatim kaže **da je jedna galiija iz sastava mletačke eskadre koja plovi prema Livornu, prateći nekoliko trgovačkih brodova, zarobila jednu ulcinjsku galiotu sa stotinu Ulcinjana, koje su okovali u lance, oslobodivši pritom mnogo kršćana koje su zatekli kao robove na ulcinjskoj galioti.**²²

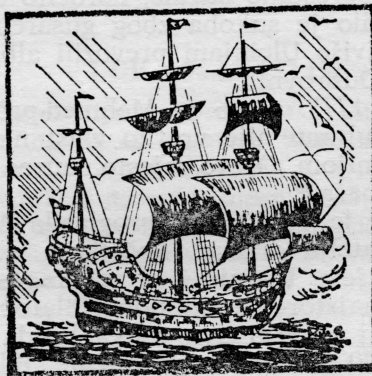
Naredni L Blonov izvještaj je od 30. aprila 1712. god. U njemu on kaže: »da sedam ulcinjskih galeota krstari po moru i da su već zaplijenile nekoliko manjih brodova i zarobile više kršćana«. Zatim podvlači da ove gusarske akcije izazivaju veoma veliki strah u onim krajevima Papske države koji se nalaze na obali mora (...mettent une érouvante très grande dans l'Estat (!) Ecclésiastique qui borde la mer), tako da su tamošnji stanovnici danonoćno na oprezu, kako bi ih spriječili u iskrcavanju na kopno.²³

Zahvaljujući svojoj jakoj tvrđavi i svojoj hrabrosti Ulcinjani su slabo priznavali državnu vlast, već su imali republikansko uređenje. Turski paša s nešto vojnika prije je bio kao neki ataše nego kao zapovjednik grada. Skadarski veziri napadali su Ulcinj da ga potčine i u nekoliko su uspjevali, ali ta je potčinjenost bila vrlo kratka vijeka. Tako su na Ulcinj udarali Hoda Verdi-paša Mahmutbegović 1700. god., i Mustaf-paša Bušatlija 1760. god.²⁴

Kapetan Miho Reko je 1770. sklopio ugovor sa Abubećinom Ulcinjaninom da prebaci albansko drvo za Aleksandriju (Akta 138/3177-2, 193). Ulcinjani su više koristili francuske brodove za putovanja u Egipat. Ponekad su u Dubrovniku, gdje su pristajali, odbijali da odsjede karantin. Jedan ulcinjski rajš je 1782. ukrcao kukuruz za Egipat (žitorodni Egipat je tada imao prilike da osjeti prave katastrofe od gladi, pa su to koristili i neki Ulcinjani. P. Masson, Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII-e siècle, Paris, 1911, 313). Na jednom dubrovačkom brodu je 1785. išao neki Ulcinjanin za Aleksandriju, pa je imao **neprilika (Let. di lev. 102, 138).**²⁵

Čim su Turci 1571. zauzeli Ulcinj, njegovi

su gusari odmah započeli gradnju laganih fusta, tartana i ostalih tipova brodova na svom brodogradilištu. To znači da je Ulcinj, imao svoje brodogradilište na početku turske vladavine i prije njihove vladavine. Brodovi XVII stoljeća gradili su se u zatvorenijim oblicima. U ovom ulcinjskom brodogradilištu grade se brodovi za dugu, malu i veliku obalnu plovidbu.

Brodogradilište je bilo s istočne strane nekadašnjeg restorana »Korzo«, odnosno, između današnjih ugostiteljskih radnji »Tri ribara« i »Složna braća«. Radionica se nalazila zapadno od ovih navedenih ugostiteljskih radnji, odnosno između »Turbeta« i današnje ugostiteljske radnje »Bojana«.

Francuski konzul u Skadru, Hecquard, piše da se u Ulcinju nalazi brodogradilište gdje se grade brodovi od 100—200 tona. Iz pisanja Hecquarda proizilazi da su Ulcinjani u to doba gradili manje brodove.²⁶

Osim Ulcinjana, tj. mještana, za vrijeme turske vladavine na ulcinjskom brodogradilištu bili su uposleni dubrovački i korčulanski majstori.

Od najpoznatijih ulcinjskih brodograditelja bili su: Hus Omeri, Sali Maloja, Usta Osman Bećiri i radnik Adem Tivari.²⁷ Ovo brodogradilište gradilo je manje i veće brodove i čamce. U skladu s tim, osim radionice, u okviru ovog brodogradilišta bilo je skladište, navozi, pogon za pripremu drva, skladište balvana, pilana, sušionica i skladište obrađene građe. Brodogradnja se razvijala na osnovi iskustava i umješnosti, koje su se sticale kroz rad i prenosile s generacije na generaciju.

Baldacci piše da se govori da je Ulcinj u XVII st. imao 500 trabakula koje su plovile po Sredozemnom moru.²⁸

Zbog konkurencije Ulcinjana trgovina Venecije s Albanijom više nikada nije mogla da povрати stari sjaj. Nekada je, po riječima mletačkih konzula u Draču, za Veneciju odlazilo 16—18.000 tovara robe, vune, kordovana, pamuka, voska, duhana, sasvim malo za Dubrovnik i Ankonu, a za Trst nije išao nitko, i sve je to bilo u rukama Peraštana, a sada je sve to propalo i za Mletke odlazi samo 4—5 brodova.²⁹

Od sredine XVIII st. Ulcinjani plove i za dalje luke na Levantu. Roba im je stizala iz

Smirne, a na francuskim i dubrovačkim brodovima su donosili robu iz Egipta. U Solun je 1760. uplovila jedna ulcinjska lađa s robom iz Aleksandrije. Jula 1759. isplovilo je iz aleksandrijske luke sedam ulcinjskih brodova a 1796. su dva ulcinjska broda bila u Egiptu. Ulcinjani su stalno dolazili u Solun, a na Kretu su išli da kupuju čuveni sapun nazvan Džirit. U Dubrovniku su tartane ulcinjskih pomoraca neprestano stizale, naročito oko 1726. godine. Bilo je sukoba zbog gusarenja 1725., ali su najviše Ulcinjani prevozili albanske trgovce u Dubrovnik.²⁹

Juna 1775. umro je Mehmed-paša Bušatlija. To sultanu nije vratilo vlast nad sjevernom Albanijom. Očevo mjesto zauzeo je mladi Mahmud-paša.³⁰

Porta je 1784. ipak proglasila Mahmuda za neprijatelja države. Početkom septembra 1784. bio je u Ulcinju i razgovarao sa dubrovačkim majstorom Antunom Pilatom. Tražio je da ovaj sagradi dva velika broda — šambeka od 70 i od 50 nogu dužine. Pilat i rajs Kurt — odabaša poslani su u Dubrovnik da od vlade zatraže nove majstore, a drugi Ulcinjani su vrbovali ljude na Korčuli. Dubrovački brodovi su se iz Albanije vratili bez borovine za svoje brodogradilište.³¹

Od Dubrovnika ja paša zatražio opremu za jednu fregatu i za jedan brigantin. Vrijednost opreme bila je vrlo velika. Dubrovčani je nisu isporučili nego su paši poslali mjenicu na 2.000 reala da potroši kako hoće. Znak novog neraspoloženja bio je i neki zahtjev skadar-

skog trgovca Nura Kranje, koga je paša svoj-ski podržavao. Rustem-beg, rođak pašin, dođe s tartanom iz Ulcinja, pa je u Dubrovniku si-lom htio da proda kukuruz po nekoj visokoj cijeni, a tražio je i da mu vlada nabavi slikara da oboji krmu na lađi.³²

Ulcinj se predao floti. Mahmudov rođak je zatvoren. Predali su se i gospodari Drača i Lješa, a Kavaja je stala uz beglerbega. Svuda se govorilo o iznenadnom slomu Mahmudove vlasti. U Cavtatu su 1. septembra govorili čak da je Mahmud poginuo i da je Skadar već zauzet!³³

Kraj XVII a pogotovo u XIII stoljeću, koje je predstavljalo epohu naglog uspona trgovine na Mediteranu, snažno se razvila ne samo trgovačka mornarica Venecije i Dubrovnika, nego i trgovačka flota Ulcinja. Ulcinj je bio važno pomorsko-trgovačko mjesto, međutim, za Tursku bio je značajan kao vojno-pomorska baza. Pokušaj Mlečana da zauzmu Ulcinj 1696. i 1718. godine i da tako unište gusarstvo na Jadranu propali su.

U već pomenutom ulcinjskom brodogradilištu su građeni veći brodovi, galeote, ali je porta 1737. godine naredila da se isti oduzmu i zabrani izgradnja novih, da bi se spriječilo gusarenje. Brodovi su tu građeni i kasnije, o čemu svjedoče podaci iz 1775, 1776, 1783. i kasnijih godina.³⁴

Ulcinj sa svojom lukom kao pomorsko-trgovački centar razvijao se pod zaštitom moćnih gradskih utvrđenja i flote, koja je u Ulcinju imala svoju bazu.

Bilješke:

¹ Vojna Enciklopedija, Drugo izdanje, 3, Beograd, 1972, 794.

² Pomorska Enciklopedija, 7, Zagreb MCMLXI, 672.

³ Istorija Crne Gore, knjiga treća, tom prvi, Titograd, 1975, 165.

⁴ Dr Bogumil Hrabak, Albanija od konačnog pada pod tursku vlast do sredine XVIII veka, Iz Istorije Albanaca, Zbornik predavanja, Beograd, 1969, 64.

⁵ Isto, 63.

⁶ Pomorska Enciklopedija, 7, Zagreb, MCMLXI, 672.

⁷ Dr Bogumil Hrabak, Novljani i Ulcinjski gusari (1571 — 1687), BOKA, 13-14, Herceg-novi, 1982., 89.

⁸ Isto, 90.

⁹ Dr Vuk Vinaver, Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku, Istorijski zapisi, Godina XVI, knjiga XX, 1, Titograd, 53.

¹⁰ Isto.

¹² S. Ljubić, Marijana Bolica Kotoranina Opis Sandžakata Skadarskoga. . . , Starine JAZU, XII, 7, veljače 1880., 178; G. Stanojević, Mletački napad na Ulcinj 1696. godine, Istorijski zapisi, XVI/XX, 1, Titograd, 1963, 127.

¹³ Gligor Stanojević, Jugoslavenske zemlje u Mletačko-Turskim ratovima XVI — XVIII vijeka, Posebna izdanja, knj. 14., Beograd, 1970., 394.

¹⁴ Dr Vuk Vinaver, Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII veka, Istorijski zapisi, Godina IX, knjiga XII, 1-2, Cetinje, 1956, 54, 55.

¹⁵ Dinko Franetović-Bure, Historija pomorstva i ribarstva Crne Gore do 1918. godine, Titograd, 1960, 262.

¹⁶ Dr Vuk Vinaver, Crna Gora, Skadar i Dubrovnik krajem XVIII veka, 57.

¹⁷ Dinko Franetović, Historija pomorstva i ribarstva. . . , 263.

¹⁸ Slavko Mijušković, Turske mjere protiv ulcinjskih gusara, Godišnjak PMK, XII, Kotor, 1964, 95.

¹⁹ Ignjatije Zloković, Prilozi za istoriju ulcinjskog gusarstva i brodarstva, Godišnjak, PMK, VI, Kotor, 1957, 69.

²⁰ Ljub. A. Bulatović, Ulcinjski gusari, Zapisi, Godina VI, knj. X, januar — juni, Cetinje, 1932, 31.

²¹ Slavko Mijušković, Akcije Ulcinjskih gusara na osnovu podataka iz Nacionalnog arhiva u Parizu i Arhiva MSP Francuske, Godišnjak, PMK, IX, Kotor, 1960, 80.

^{21a} Slavko Mijušković, Akcije ulcinjskih gusara na osnovu . . . 87.

²² Isto.

²³ Ljub. A. Bulatović-Ibrijski, Ulcinj, Ilustrovani Zvanični Almanah Šemitizam Zetske Banovine, godina prva, Sarajevo, 1931, 290.

²⁴ Dr Vuk Vinaver, Crna Gora, Skadar i Dubrovnik. . . 57.

²⁵ Dinko Franetović-Bure, Historija pomorstva i ribarstva . . . 322.

²⁶ Isto.

²⁷ Isto, 264.

²⁸ Dr Vuk Vinaver, Pomorstvo Ulcinja u XVIII veku, . . . 60.

²⁹ Isto, 62, 63.

³⁰ Dr Vuk Vinaver, Crna Gora, Skadar i Dubrovnik . . . 54.

³¹ Isto, 62.

³² Dr Vuk Vinaver, Crna Gora, Skadar i Dubrovnik . . . 68.

³³ Isto, 69.

³⁴ M. Zloković, Prilozi za istoriju Kumbora, Godišnjak PMK, XVII, Kotor, 1969, 66, 67; S. Mijušković, Turske mjere protiv ulcinjskih gusara, . . . 81.